

Наталія Зіневич (Київ)

**Проблеми дослідження геноциду ромів (циган)
на українських землях у роки
Другої світової війни.**

Одним із першочергових пріоритетів на нинішньому етапі становлення історичної культури українського соціуму є гармонізація масової свідомості і наукової, історіографічної спадщини, вироблення механізмів всебічного діалогу різних верств суспільства у пошуках взаємоузгоджених позицій, поглядів, оцінок [12].

Складовою частиною нацистського “нового порядку” в Україні стало знищення циганського населення. Це насамперед національна політика Німеччини, Румунії, Угорщини на окупованих українських землях в 1939 – 1944 роках. Роми (цигани), дисперсно розселені по світу, цілій Європі й усім без виключення регіонам України. Незначна кількість літератури по темі обумовлює те, що недостатньо вивченим залишається комплекс проблем, пов’язаних з антициганською політикою на окупованих українських землях. Вимагають уточнення етапи і терміни проведення геноциду, регіональна специфіка цих акцій. Поки що в більшості наукових праць переважають описові методи подачі матеріалу, що не дозволяє глибоко проникнути в сутність проблеми. Невирішеність деяких теоретичних питань перешкоджає неупередженому висвітленню конкретно-історичних подій та їх кваліфікованій інтерпретації.

Чи правомірно ставити питання про антиромську політику як окреме, сформоване явище, яка мала ознаки геноциду?

Друга світова війна призвела до появи в лексиці нового слова «геноцид». Багато десятиліть потому Міжнародний трибунал по Руанді назвав геноцид «злочином злочинів», а Наукова

асоціація дослідників геноциду / Association of Genocide Scholars назвала ХХ століття «століттям геноциду».

Вживаючи термін «геноцид» варто уважно розібратись з його змістом в історичній науці, міжнародному праві. Слово «геноцид» має подвійне походження від латинського «genos» – «група» або грецького «genos» – «рід, плем'я» та латинського «zid» – «вбиваю». Першим це слово ввів в загальний ужиток в 40-ві роки ХХ ст. Рафаель Лемкін¹.

¹ В 1944 р Лемкін, який 1941 р. емігрував до США, опублікував документальну книгу «Правління Держав «Осі» в окупованій Європі» (Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress), в якій в описі масових вбивств євреїв вперше використано термін «геноцид». В 1945 р. цей термін було застосовано в юридичній практиці – на Нюрнберзькому процесі над нацистськими військовими злочинцями. В 1946 р. було зафіксовано перший випадок застосування терміну «геноцид» в юридичній практиці окремих держав – в Польщі було засуджено колишнього офіцера вермахту винного у масових вбивствах мирних громадян.

Під геноцидом розуміють дії з метою знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу через: вбивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумових розладів членам такої групи; зумисне створення для будь-якої групи умов життя, спрямованих на повне або часткове фізичне знищення; заходи, розраховані на унеможливлення дітонародження в середовищі такої групи; насильницька передача дітей із однієї групи людей до іншої. Конвенція також вказує, що карається не тільки геноцид, а й співучасть у ньому, і змова з метою здійснення геноциду, а також прямі і публічні заклики до здійснення геноциду. Конвенція набрала чинності після її ратифікації парламентами двадцяти країн в січні 1951 року. Першими Конвенцію підтримали Франція і Тайвань. СРСР ратифікував її в 1954 р., Великобританія – в 1970, КНР – в 1983, а США – в 1988 р. На практиці ця конвенція – яка є однією з ключових серед багатосторонніх договорів, депозитарієм яких є Генеральний Секретар ООН – почала виконуватись лише в 1990-ті роки. Кілька десятків країн світу, незалежно від неї, додали в національні законодавства відповідні нормативні акти. Однак міжнародне співтовариство розпочало здійснювати реальні дії лише трохи більше ніж десятиліття тому. Ситуації, коли представники меншин ставали жертвами організованого насилля, досить часто називають геноцидом. Однак в міжнародній практиці цей термін застосовується доволі нечасто.

Серед злочинів, які мали стати об'єктом розгляду в процесі роботи Нюрнберзького трибуналу – першого в історії міжнародного кримінального суду, було передбачено дії, що згодом почали кваліфікувати саме як геноцид, хоча самого цього поняття ще не вживали.

Історія знає декілька випадків, що визнані геноцидом. Одним із перших, достовірно зафіксованих та визнаних світовим співтовариством, є 1915 – 1916 р. тотальне знищення на теренах Оттоманської імперії майже мільйону вірмен. Наймасштабнішим прикладом геноциду, що спонукав до створення відповідних норм міжнародного права стало знищення єврейського населення Європи нацистами в роки Другої світової війни. Чимало дослідників вважають геноцидом і політику, що її Німеччина проводила стосовно ромів. У відповідності до «Домовленості по справі щодо майна жертв Голокосту», урядом Німеччини вважаються особа, або група осіб, які зазнали або стали об'єктами переслідувань з боку нацистського режиму через те, що вони були або вважались євреями, особами національності рома/синті, Свідками Ієгови, особами з психічними або фізичними вадами або інвалідами.

Визнання геноцидом нацистської політики по відношенню до ромів (циган) відбувається на сьогодні на рівні окремих європейських держав, яких вже більше 10 щорічно відзначають скор-

загальноприйнято, що геноцидом можна визнати події, які відбувались в окупованій нацистами Європі (геноцид євреїв і циган), колишній Югославії (геноцид хорватів і мусульман) і Руанді (геноцид тутсі).

В багатьох випадках звинувачення тієї чи іншої країни в геноциді виявляються недостатніми. Цей розділ міжнародної юриспруденції залишається «сірою зоною» права: від інших тяжких злочинів, пов'язаних з масовими вбивствами, геноцид вирізняє наявність «особливого наміру» знищення тієї чи іншої групи населення. У багатьох випадках наявність подібного наміру (його юридичне визначення є досить аморфне) не було доведено, тому злочинців, які організували масове знищення людей, звинувачували в здійсненні військових злочинів або злочинів проти людяності. Окрім того, сторони, які діаметрально розходяться в оцінках кривавих подій, активно намагаються спростувати аргументи опонента і при цьому наводять свої версії та інтерпретації фактів.

ботні дні з цього приводу, зокрема, 2 серпня в Угорщині 3 2004 року таким днем в Україні визначено 2 серпня².

В січні 2005 року Європейський парламент ухвалив резолюцію про голокостта антисемітизм, однак відмовився включити до цього документу спеціальну згадку про голокост відносно ромів та антиромські настрої у Європі. Президенти Ізраїлю та Польщі продемонстрували винятково відмінне ставлення під час церемонії вшанування пам'яті загиблих в Освенцимі, згадавши ромів, які стали жертвами геноциду.

Відмова частини вчених визнати антиромську політику геноцидом обумовлюються їхніми поясненнями тим, що певні дії нацистів мали геноцидарний характер радше за своїми наслідками, ніж за намірами. А отже, не було свідомої планомірної політики винищення етносу, заснованої на нацистській расовій теорії, хоча не робилося спроб пом'якшити політику, побічним наслідком якої став геноцид. Зокрема, серед аргументів, які висувуються, ключовими є тези, що не існувало расового підґрунтя загального плану остаточного вирішення циганського питання, оскільки нацисти зробили відмінності між осілими і кочовими циганами на Сході, а також між змішано і «чистими» циганами в Німеччині, цим уможлививши для частини циган уникнути знищення. Але відсутність прямих офіційних наказів не завжди може підтвердити відсутність геноцидарних дій.

На думку Ентоні Сміта, [29. с.39-40] саме геноцидні дії, проведені нацистами, опосередковано вплинули на кристалізацію усвідомлення етнічної єдності в сучасному русі циганського націоналізму. Це має сенс і стосовно загальносвітових тенденцій [52. р.269-283], і стосується українських реалій політизації етнічності ромської національної меншини періоду незалежності³. Досить

² 8 жовтня 2004 року Верховна Рада України ухвалила постанову про відзначення Міжнародного дня Голокосту ромів. Авторами цього проекту були народні депутати І. Мигович (Ужгород) та С. Похиденко (Луцьк).

³ Збір необхідних документів які мали стати підґрунтям для виплат постраждалим ромам здійснювався через ромські громадські організації. Так, 2004 р. в Україні було зареєстровано понад 100 ромських національно-культурних товариств та громадських організацій різних рівнів.

докладно це питання розглянули в спеціальній розвідці болгарські циганознавці С. Марушиакова та В. Попов [25. с.179-194].

Оскільки українські землі, на яких відбувалося знищення циган, являють собою локальний вимір більш широкого явища, і разом з тим вмішують низку внутрішніх регіональних контекстів, варто розглянути ці рівні. В проблемному полі окресленого темою розвідки дослідження можемо виокремити кілька напрямків та підходів до її вивчення, шляхом з'ясування:

1) *відмінностей регіональних, в окремих окупованих радянських районах* (зокрема Криму, з його традиційно мусульманським циганським населенням та циганами, що мешкали там нещодавно) – досить значну специфіку місцевої ситуації рельєфно відслідковує у своїх наукових розвідках М. Тяглий [32; 33].

2) *відмінностей в межах сучасних українських територій, які на той час перебували у складі кількох держав*, де здійснювалась іншими методами антиромська політика.

Нацистська репресивна політика щодо ромів України, окрім директив центральної влади мала численні регіональні відмінності реалізації, інколи, базовані на місцевих ініціативах і не можна казати про однозначно спрямовану та однакову реалізацією антиромську компанію.

Окупована Україна була розчленована з більшої частини українських земель було створено Рейхскмісаріат «Україна». Землі нинішніх Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей (дистрикт «Галичина») увійшли поряд із центральними і південними районами Польщі, до генерал-губернаторства із центром в Кракові. Регіони південно-західної України були приєднані під назвою «Трансністрія» до Румунії. Закарпатська Україна з жовтня 1939 року була окупована угорськими військами.

Найінтенсивніше “циганське питання” розв'язувалось на територіях, які перебували під юрисдикцією військової адміністрації. До такого типу територій належала окупована Київщина, яка згодом, поетапно увійшла до генерального округу “Київ” – складової частини рейхскомісаріату “Україна”. На момент передачі території області у підпорядкування цивільній адміністрації значну частину циган регіону було знищено [14].

М'ягшими від німецького були угорський окупаційний режим у Закарпатті та румунський у Північній Буковині, Бессарабії і Трансністрії. Обидва продовжували політику довоєнних урядів щодо асиміляції національних меншостей. Арешти й політичні процеси відбувалися мало не щодня, але мова не йшла про масове винищення не-угорського і не-румунського населення. Це стосувалося навіть євреїв і циган. Їх виселяли з інших частин румунської держави (в т. ч. з Буковини і Бессарабії) у Трансністрію. Багато з євреїв та циган там і загинуло, але їх винищення не набрало тотального характеру [22; 30; 36; 49; 50].

Зокрема, потребують подальших досліджень питання заходів румунської влади, щодо депортації циган з північної Буковини та Бессарабії у східні райони Трансністрії, з метою їх залучення до примусової праці. Концентрація циган у трудових таборах, з жакливими умовами, призвела до того, що значна частина загинула від голоду та хвороб, про що йдеться у наукових роботах сучасних румунських та молдавських авторів [58-63]. Численні документи періоду румунської окупації в обласних архівах, зокрема, Миколаївському і Одеському (в тому числі румунською та німецькою мовами) ще чекають на своїх дослідників. Дещо подібна, але також інша ситуація на Закарпатті⁴.

3) *відмінностей у реалізації антиромської політики стосовно різних етногруп циган*, які не становили гомогенної спільності і відрізнялись не лише способом життя (кочовим, напівкочовим, осілим), але й культурними та діалектними характеристиками,

⁴ Авторами книжки „Білого каменю з чорної катівні”, яка побачила світ у „Вид-ві Олександрі Гаркуші” є Аладар Адам, Юлія Зейкан та Євгенія Навроцька. Це спомини закарпатських ромів, які збиралися протягом 1998 – 2001 років і оформлялися також як заяви-анкети для подання до Окружного суду Лос-Анджелеса – позови до швейцарських банків, в яких зберігалися гроші, вилучені у ромів під час Другої світової війни. У виданні вміщені і деякі архівні документи, які стосуються переслідування циган. Матеріали подано українською та ромською мовами. Видання здійснене за підтримки Посольства США в Україні (В Ужгороді відбулася презентація книги очевидців про примусові роботи та концентраційні табори Німеччини і Австрії 28.02.07 <http://www.news.uzhgorod.ua/novosti/20361/>)

ступенем інтеграції в суспільство. Це питання досить успішно розробляє Н. Бессонов [5, 7] в рамках анонсованої дослідником книги «Цыганская трагедия 1941 – 1945. Факты, документы, воспоминания».

Досі малодослідженим залишається питання щодо долі циган, які перекочували на терени України після окупації Польщі німецькими військами в 1939 році [44]. Те що цей процес мав масовий характер опосередковано підтверджують архівні дані та усні свідчення щодо загибелі досить чисельних громад ромів на Волині та Рівненщині. Частина польських циган мігрувала в східні області України, деякі їх нащадки мешкають там і дотепер.

Частині традиційно осілих українських циган (етногрупа серви) вдалося вижити в період окупації завдяки високому ступеню інтеграції з місцевим населенням, коли німці не могли однозначно ідентифікувати циган за зовнішніми характеристиками. В той час, коли усі кочові цигани підпадали під тотальне винищення.

4) *відмінностей антиєврейської політики (ширше – вищя Голокосту) від антиромської політики*, які здійснювались на українських територіях синхронно [13; 14]. На окупованій території України не створювались гетто спеціально для ромів. Їх досить часто розміщували в єврейських гетто перед знищенням. Так було в єврейському гетто в м. Костопіль на Рівненщині. Це питання потребує подальшого вивчення⁵.

⁵ В Державному архіві Миколаївської області період румунсько-німецької окупації області (1941-1944) висвітлено в фондах установ і організацій окупаційного режиму: генерального комісарам, Миколаєва Миколаївської міської управи, волосних і сільських управ, повітових префектур, районних претур, сільських примарій, сільських трудових обшин, поліцейських установ. В розсекречених справах є накази, розпорядження, інструкції гітлерівських окупаційних властей про запровадження загальної трудової повинності, відправку радянських громадян на каторжні роботи до Німеччини, ревізії продовольства і худоби конфіскацією майна і теплої одягу. Зберігаються списки в'язнів гетто, розсекречені акти і статистичні відомості про звірства, злочини і збитки, реєстри і опитувальні листи громадян, що повернулися у Миколаївську область із Німеччини, зі спогадами про тяжкі умови життя в неволі. У фондах Голтської і Очаківської повітових префектур, районних претур містяться списки та інші відомості про перебування в таборах та гетто євреїв і циган.

Після закінчення Другої світової війни, коли тема Голокосту поступово почала займати важливе місце в низці сучасних історичних і філософсько-ідеологічних розробок, стали послідовно здійснюватись спроби виявити комплекс причин в їх історичному, соціальному, економічному психологічному контексті – який уможливив геноцид євреїв. Під час відповідного аналізу дослідники звертали увагу на порівняльні характеристики Голокосту, попередніх і подальших фактів расової елімінації, які розглядалися як «геноцид». Зокрема в середині 1980-х років була проведена широка дискусія стосовно природи нацизму, оскільки Голокост безпосередньо замкнений на нацизмі⁶.

Переконаність, що «злочином» циган є генетичний дефект, народження «спадково хворого потомства» є расистською по собі, така само як і підстава для знищення ромів тому, що їхнє «життя недостойне життя». Таке трактування було використано нацистською владою в назві закону замовлення стерилізації, яка була спрямована, зокрема, на циган. Циган було віднесено до категорії «іноземець» (тобто не-арійської крові), поряд з євреями та особами африканського походження після 1935 р., а в листопаді того ж року шлюби між представниками цих трьох груп і німців було проголошено незаконними. Заяви проти циган в контексті «расової» проблеми численні і добре документовані Критерії

⁶ Чи можна взагалі розглядати Голокост як самостійне явище поза обговоренням сутності нацизму? Якщо розглядати зсередини єврейства, досвід Голокосту є абсолютною трагедією, оскільки усяке страждання – це Твоє власне страждання і воно абсолютизується стає унікальними формами ідентичності єврейства. Внутрішня логіка ідентифікаційного процесу підштовхує до підкреслення унікальності [9]. Не випадково будь-яке інше застосування слова Голокосту (або Шоа, в єврейській термінології), наприклад, в множині («холокост») або відносно іншого геноциду, зазвичай викликає заперечення.

Логічним розвитком деконкретизації Голокосту є позбавлення його навіть ознак власне геноциду, коли «Голокост» трансформується в найбільш загальну модель гноблення і соціальної несправедливості. Адже будь-який компаративізм, вторгаючись в царину індивідуальної і колективної пам'яті євреїв, нерідко викликає зрозумілу хворобливу реакцію в єврейському середовищі. [16]

для визначення того, хто був циганського походження були не менш суворі, ніж ті, які визначали, хто був єврейського походження. Циган ніколи не розглядали як таких, що несуть політичну, або економічну чи релігійну небезпеку для Третього рейху, а отже особи змішаного ромсько-європейського походження створювали загрозу на расовому ґрунті [20].

Голокост – явище історичне і соціальне, і як таке, претендує на аналіз в більш широкому контексті, ніж лише на рівні пам'яті й свідочтв єврейського народу – зокрема, на академічному рівні. Необхідність вивчення Голокосту як історичного явища так само змушує оперувати академічною мовою, а логіка історичного дослідження штовхає до компаративізму. Адже зміст історичного уроку Голокосту давно вже вийшов за межі факту геноциду євреїв, і розглядається як модель будь-якого геноциду. Не випадково в низці країн саме вивчення Голокосту введено до шкільної програми як спробу на освітньому рівні подолати расистські й шовіністичні забобони і виховувати національну і релігійну терпимість. Принаймні Голокост може виконувати функцію моделі: або Голокост є унікальним і «уроком» не може бути за визначенням, або це «урок», але тоді він до певної міри може порівнюватись з іншими подіями минулого і сучасності.

Унікальність Голокосту в світовій історії обумовлено кількома обставинами. Голокост був апофеозом тривалих гонінь єврейського народу, здійснений в умовах декларування етичних та релігійних цінностей «іудейсько-християнської» цивілізації і такий, що демонстрував факт саморуйнування основ цивілізації християнського світу. У свідомлення трагедії Голокосту значною мірою визначило засудження людством переслідувань за расовими чи релігійними ознаками, нетерпимість до проявів шовінізму та расизму в сучасному світі.

Поза сумнівом, що існує низка характеристик, визначальних для дефініції Голокосту як унікального явища, з особливим місцем і роллю в світовому історичному процесі⁷, що разом з тим не

⁷ Якщо світ протягом повоєнного часу став більш гуманним, то не в останню чергу завдяки «індустрії Голокосту» (дослідницьким проектам, музеям, меморіалам, художній навчальній літературі).

суперечить його суспільно-соціальної значущості в компаративістських дослідженнях інших нацистських геноцидів, зокрема, геноциду ромів (циган).

Дослідник Голокосту Кац зазначає, що нацистський геноцид циган під час Другої світової війни, хоч і близький за низкою характеристик до єврейського геноциду, відрізняється тим, що мав не лише етнічне підґрунтя, але був спрямований проти циган як групи з асоціальною поведінкою. До того ж цигани як ніхто інший були піддані масовій стерилізації нацистами. Борці за расову чистоту мали намір виселити «расово неповноцінних» за межі Великої Німеччини (для євреїв планували Палестину, для циган – Абисінію або Полінезію)⁸.

Юридична база, на яку спиралась політика геноциду щодо циган, формувалась нацистами поступово. В 1922 р. цигани отримали «посвідчення кочовиків», в 1927 р. їх примусово дактилоскопіювали в Пруссії, Баварії тоді ж було прийнято закон, який забороняв циганам володіти будь-якою вогнепальною зброєю. Закон 1935 р. «Про захист німецької крові» класифікував циган як «расову групу другої категорії». Представники цієї групи не мали права брати шлюб з німцями, також вони не могли наймати

⁸ Наукове вивчення циган розпочалося в Німеччині за кілька десятиліть до появи Третього Рейху. В 1899 р. Альфред Дилман створив при уряді землі Баварія Бюро по збору інформації про циган, яке проіснувало до 1918 р. В 1936 р. при Міністерстві внутрішніх справ було сформовано Центр по боротьбі з розповсюдженням циган, який очолив доктор Роберт Ріттер. За рік його перейменували в «Центр расової гігієни і біології населення» та істотно розширили коло обов'язків. Зокрема, вивчати стали не тільки циган, а й усі расово чужі народи: євреїв, поляків (слов'ян взагалі), негрів тощо. Один із творців расової теорії нацистів доктор Штукарт-Глобке декларував: «Слід розуміти, що в дійсності в Європі є тільки два народи, в чийх жилах тече чужа кров: євреї і цигани». «Центр расової гігієни» вивчаючи циган, до 1936 р. сформував 19 тис. дос'є на членів циганської громади в Німеччині. До весни 1942 р. нацисти прослідкували генеалогію більш ніж 30 тис. циган, які мешкали на той час як у самій Німеччині, так і на окупованих нею територіях. Всі вони пройшли медичне обстеження, в їх персональних дос'є містилась інформація про стан здоров'я цих людей, антропометричні характеристики тощо.

на роботу німецьку прислугу віком молодше 60 років. Закон 1937 р. «Про боротьбу зі злочинністю» ввів поняття «асоціального елементу». Із царини психології цей термін перекочував до юриспруденції. Тепер асоціальність стала підставою для репресій. В нацистській трактовці це були «ті, хто своєю антисуспільною поведінкою, нехай і не вчиняють злочин, демонструють небажання бути членом суспільства. Малися на увазі жебраки, бродяги (цигани), повії, інфекційні хворі, які відмовлялись лікуватись, та інші». В 1938 р. Побачив світ указ «Про боротьбу з циганською загрозою», в якому було деталізовано форми обліку і класифікації циганського населення. Відтоді циган обклали 15 % податком на прибуток. З початком Другої світової війни такий податок було введено для поляків та євреїв.

Законодавча база Третього Рейху, яка стала підґрунтям для геноциду слов'ян, євреїв, циган, «асоціальних елементів» вступала в дію шляхом затвердження її рейхсканцлером. Рейхстаг не приймав ці закони. На цій підставі деякі німецькі юристи піддавали сумніву правомірність репараційних виплат, які ФРН надавала жертвам нацистського геноциду на підставі законів 1953, 1965 і 1981 рр. Вони намагались довести, що в злочинах проти людяності винен персонально Адольф Гітлер, а не німецький народ.

5) *і, нарешті, відмінностей «вирішення циганського питання» в різних країнах окупованої Європи та, власне, нацистської Німеччини.*

Не відкидаючи факту трагедії в процесі її дослідження а потім висвітлення, зокрема у навчальному процесі, необхідно враховувати політико-ідеологічну обумовленість основних етапів та результатів репресивних заходів окупантів у політиці геноциду ромів на українських землях, де мали прояв тенденції як загального порядку, характерні для України у цілому, так і регіональні особливості, наявність яких була спричинена переважно факторами технічного, суб'єктивного, адміністративного та військово-тактичного рівнів, у порівнянні з іншими регіонами Європи. Тому так важливо дослідити регіональні особливості геноциду циганського населення, співставити їх із загальними тенденціями

ями, характерними для реалізації політики геноциду в окупованій Україні та інших європейських країнах; виявити безпосередніх виконавців ліквідаційних акцій та їхніх посібників; з'ясувати кількість жертв політики геноциду на українських землях, демографічні наслідки [24; 36; 39; 41; 44].

Як вже тут зазначалося, проблеми антиромської нацистської політики в окупованих радянських територіях загалом, та на українських землях зокрема, не були предметом досліджень історичної науки в СРСР протягом усього її післявоєнного розвитку. До початку 90-х років ХХ ст. у радянській історіографії вони вивчалися побіжно і лише у загальному контексті історії Другої світової війни.

Початковий етап вивчення теми пов'язаний з підготовкою в СРСР матеріалів про злочини нацистів, вчинені на окупованій території УРСР. Радянський уряд, використовуючи її для впливу на світову громадську думку і готуючись до судових процесів проти нацистських військових злочинців сприяв початку вивчення теми знищення мирного радянського населення. Проте в спеціальних роботах, присвячених проблемі окупаційного режиму в УРСР ця тема замовчувалася, фактично розчиняючись у загальному викладі геноциду проти мирних громадян. Таким чином, донині відсутній комплексний підхід при вивченні теми геноциду ромів(циган) в Україні. Радянська історіографія розглядала проблему геноциду циган контекстуально та фрагментарно і передусім мала на меті показати звірства нацистів щодо всіх категорій населення.

Осмилення подій геноциду ромів(циган) активно здійснюється дослідниками і зарубіжними істориками. Проте закритість та недоступність для західної історіографії матеріалів із вітчизняних архівів обмежили коло їхніх наукових пошуків, зокрема практично не дослідженим залишається геноцид ромів(циган) України. Лише окремі фрагменти відображено у роботах А. Фрезера, Є.Фіцовського, Д. Кенріка, Г.Паксона та ін.

В рамках дослідницької тематики Інституту міжетнічних досліджень та Інституту історії Академії наук Молдови та було розпочато вивчення історії депортації циган з Придністров'я

(1942 – 1944) [10, с.5]. Результати такої роботи, здійсненої нині сектором історії і культури Центрального Інституту культурної спадщини Академії наук Молдови представлені в публікаціях Т.Сирбу [60-63]. Становище ромів в міжвоєнний період на цих теренах, зокрема статистичний аналіз чисельності, здійснено в розвідці І.Думініку [42].

Доля радянських циган перебувала у взаємозв'язку з етапами “остаточного розв'язання циганського питання” в Європі. Репресивні заходи нацистів в Україні відзначалися активністю та меншим ступенем технічної організації. Цигани перебували в особливому правовому полі й зазнавали дискримінації. Вони мали статус нації, яка була ворожою арійській расі. Це передбачало окремий порядок реєстрації та ідентифікації, обмеження в пересуванні, використання на трудомістких примусових роботах, виплату контрибуцій, відсутність продовольчого забезпечення, обмеження в цивільно-правових відносинах, позбавлення особистих прав.

Різні підходи до “розв'язання циганського питання” є свідченням відсутності чітких інструкцій з приводу методів виконання, прийнятого вищим політичним керівництвом III Рейху рішення про початок тотального знищення. Керівники каральних структур виявляли власну ініціативу, розробляючи засоби виконання наказу. Окремі представники вермахту та каральних структур намагалися уникати участі в акціях знищення. Расава сегрегація як одна із форм геноциду циган України знайшла вияв у виникненні та функціонуванні таборів праці, створених у південних регіонах України, які входили до складу «Трансїстрії».

Разом з тим численні усні свідчення вказують, що цигани, стосовно яких проводилася політика геноциду, не були покірною жертвою нацистів. Форми опору виявлялись у пасивній та активній, неорганізованій формах. Невиконання розпоряджень окупантів, втечі були характерною (хоча і не повсюдною) реакцією циган. Ці форми опору не мали політичної основи, не пов'язувалися з певною ідеологією спрямовувались переважно на порятунок, збереження людської гідності. Участь місцевого населення у допомозі циганам вмотивовувалася принципами загальнолюд-

ської моралі. Рятували, переховували сусідів по соціуму й ареалу проживання. Факти участі місцевого населення у порятунку співгромадян є непоодинокими – ці дії дослідниками кваліфіковано як окремих вид громадянського опору, спрямований на збереження принципів загальнолюдської моралі. Частина циган брала участь у радянському русі Опору.

До особливостей геноциду ромів на українських землях на сьогодні можна зазначити наступні: досить високий рівень “ефективності” проведених репресивних заходів у перші місяці окупації; відсутність гетто і таборів праці, за винятком південних і західних районів, де вони мали ознаки місць тимчасової концентрації; ліквідація евакуйованих циган; застосування різних методів знищення людей, спричинених відмінними особистими позиціями керівників каральних структур та підвідомчою юрисдикцією території області військової та цивільній адміністраціям. Політика геноциду на території України здійснювалась у двох формах: організованій та спонтанній (особовим складом підрозділів вермахту). Службові повноваження на проведення акцій знищення циган мали виключно керівники німецьких каральних органів, місцева допоміжна поліція та органи місцевого управління виконували технічні функції. Як свідчать дослідження, нацистам часто не вдалось деструктурувати соціальні зв'язки, що склалися на мікрорівні в українському суспільстві, що дозволило багатьом циганам вижити [5].

Загальними тенденціями політики геноциду в Україні слід вважати повну відкритість нацистських заходів, масові акції знищення, перебування циган в особливому правовому становищі, яке передбачало їх дискримінацію, домінування політико-ідеологічних чинників над економічними, використання каральних органів, обмежене використання технічних засобів знищення, намагання знищити свідчення проведеного геноциду і пам'яті про них. Ускладнює дослідження теми те, що стосовно циган пунктуальні нацисти не вели точної статистики, тоді як в інших випадках педантично підраховували число своїх жертв. Практиковані по всій Східній Європі масові розстріли циган в лісі, за містом. Те, що в роки війни було знищено значний відсоток

циганського населення Європи вказує наявність у більшості сучасних ромських родин трагічних спогадів про загибель близьких або далеких родичів.

Першою фазою антиромської політики в нацистській Німеччині були: створення псевдонаукового інструментарію, селекція і концентрація в таборах, а також створення централізованого налагодженого апарату задля координації подальших антиромських проєктів в масштабах усієї держави на усіх адміністративних рівнях [47]. Від початку серед націонал-соціалістичного керівництва до кінця Третього рейха конкурували дві точки зору на шляхи вирішення «циганського питання», через стерилізацію чи фізичне винищення. В реальній політиці нацисти діяли у трьох напрямках: стерилізації молодого покоління циган (на теренах Німеччини починаючи з другої половини 1930-х років); страти на окупованих територіях (з 1941 року); винищення в концтаборах (починаючи з весни 1943 року). При чому стерилізацію (як більш “гуманний” захід аніж фізичне знищення) здійснювали не лише в шпиталях, а і в концтаборах.

На східному фронті циган ідентифікували, як «шпигунів», «зłodіїв», «чужорідні елементи» або «партизанів». Але менше документальних підстав щодо систематичного полювання на циган (на відміну від євреїв). Німецькі загони безпеки знищували циган «тільки», коли з ними зтикалися, оскільки ті в цілому розглядалися в якості шпигунів і ненадійних. Вчені зазначають, що потребує додаткової аргументації теза чи мало знищення форму впровадження нацистської расової ідеї.

За багатьма свідченнями циган на окупованих радянських територіях почали масово розстрілювати задовго до прийняття рішення щодо ліквідації циган в концтаборах Німеччини. Мешканців циганських таборів, яких затримували в лісах, там же й розстрілювали. Число загиблих залежало від розмірів табору і могло варіюватись від кількох осіб до кількох сотень людей. Циган кочових таборів за власною ініціативою розстрілювали навіть солдати гітлерівської армії. Їх мотивація підживлювалась відчуттям власної безкарності за ці злочини. Найбільш масово в Європі циган знищували в концтаборах Освенцимі, Бжезинці, Трєблінці,

Белазеці, Бухенвальді, Дахау, Маутхаузені, Равенсбрюці, Ясове новаці та ін.

З приходом до влади в 1940 р. уряду генерала Іона Антонеску становище національних меншин у Румунії погіршилося. Плани вирішення “циганського питання” передбачали заходи від насильницької асиміляції до виселення на землях за Дністром, а також стерилізації. Згідно з “Реєстром расових якостей людського матеріалу” було розроблено теорію малих кроків, що передбачала для різних груп ромів диференційоване застосування цих варіантів. У 1941 р. Антонеску виголосив промову, у якій закликав “викоринити” національні меншини. Він наполягав на тому, щоб усунути циган з усіх сфер громадського життя, виступив за заборону шлюбів з “цією нечистю” і заганяння ромів у трудові табори [30; 36; 58]. У 1942 р. за наказом Гімлера циган сортували за критеріями: полукровки і роми. В ієрархії жертв геноциду було три ступені: перший, чисельно невелика група (близько 300 чоловік) — “чистокровні полукровки”. Їх зараховували до “спадщини арійських предків” і залишали живими для наукових досліджень. Дозволяли оселятися під наглядом СС між Бургенландом і Нойзидлерським озером; другу групу становили “соціально адаптовані”. Їх стерилізували, починаючи з 11-річного віку; третю групу відправляли в концтабори. Дарма, що деякі роми намагалися продемонструвати свою лояльність до уряду, показуючи, наприклад, свастику на одній зі своїх газет, посилаючись на свою християнську віру й антикомуністичні переконання. Їхні могили розкидано по всій Європі.

Масові розстріли ромів в Україні відбувалися на Волині, Рівненщині, Черкащині, Київщині, Кіровоградщині, під Сімферополем, Миколаєвом, під Козельцем, під Артемівськом. Вони були одними з перших жертв Бабиного Яру [43]. Сьогодні в Україні 3,5 тис. ромів вважаються жертвами геноциду. Частина їх свідчень задокументована ромськими громадськими організаціями, але не введена до наукового обігу. В Архіві візуальної історії в Лос-Анджелесі зберігається понад 300 відеосвідчень циган про геноцид, з них 50 інтерв'ю записано в Україні. Утім роми рідко погоджуються давати інтерв'ю, вони не хочуть згадувати про трагедію [25. с.190-191].

Швидкий відхід живих свідків геноциду – як циган, так і місцевих мешканців в останні роки за кілька років може унеможливити з'ясування багатьох наукових питань, та розширення відомостей архівних джерел. Цигани рідко фігурують в документах як цигани, їх етнічну приналежність дуже складно визначити за прізвиськом, що у більшості випадків «закриває» навіть існуючу інформацію архів міністерства оборони [7].

Геноцид щодо різних етногруп циган здійснювався у різних формах і у різні часові проміжки. На часі для роботи науковців у цій проблематиці на наступні роки є написання робіт з подальшим системним аналізом ключових проблем історіографії та методології вивчення історичної долі ромів в роки Другої світової війни.

Ця тема в Україні лише в останні роки набуває актуальності, в той час як на заході вона вже зазнала впливу політичного фактору [25], на це треба зважати й українським дослідникам та певним чином реагувати, перш за все впроваджуючи принципи всебічного вивчення і об'єктивного висвітлення цього малодослідженого пласту української і світової історії.

Осмилення подій геноциду ромів (циган) активно здійснюється західними дослідниками і істориками впродовж понад тридцяти років. Англійські історики геноциду, цигани Дональд Кенрік і Греттан Паксон були перші, хто заговорив про масове винищення циган. В 1972 р., за рік після I Всесвітнього конгресу циган, який відбувся в Лондоні, вони видали книгу «The destiny of Europe's gypsies». На думку Н. Бессонова причини, через які знищення циган три післявоєнні десятиліття замовчувалось, лежать на поверхні. Німці не виявляли ініціативи, оскільки тягар їх історичної провини и без того колосальний. Еврейські історики висували тезу про єдину жертву за «національною ознакою». А цигани в силу традиційної замкненості самі переносили біль втрат, і не ділились ним зі світом [8].

Ця публікація мала чимало недоліків та неузгодженостей статистика була неповною і неточною, однак дослідники займаються розробкою актуалізованого в той час питання і донині. Окрім поглиблення власних досліджень, Д. Кенрік і Г. Паксон

залучили до подібних студій колеги з різних країн, що дозволило значно об'ємніше вивчити проблему. В 1999 р. побачив світ науковий збірник «In the shadow of the Swastika. The Gypsies during the Second World War». Part 2. Hatfield: University of Hertfordshire Press, де висловлена в першій монографії цифра в 500 тисяч загиблих циган [18; 20; 27] була знижена ними до ста п'ятидесяти тисяч. Хоча протягом цих років в середовищі ромських активістів без належних досліджень втрати циганського народу почали вказувати в значно більшому діапазоні – від півтора до семи мільйонів осіб [25. с.185].

Проте закритість та недоступність для західної історіографії матеріалів із вітчизняних архівів обмежили коло їхніх наукових пошуків в Україні. Лише окремі фрагменти відображено у роботах О. Белікова, Н. Бессонова, М. Тягло [9; 7; 32; 33].

Незважаючи на наявність регіональних особливостей політики геноциду за національною ознакою в Україні, її результат був єдиним – всі виявлені в зоні окупації і ідентифіковані як цигани підлягали знищенню. Досить часто цигани знищувались разом з євреями. Усі інші категорії населення отримували надію на інтеграцію в майбутній “новій Європі”. Форми та методи “остаточного розв'язання єврейського і циганського питання” в окупованій Україні залежали від часу та особливостей входження регіонів до окупаційних адміністративних утворень, територіальної близькості до лінії фронту, наявності каральних структур і потребує подальших досліджень.

Маємо наголосити на потребі ґрунтовних досліджень проблеми трагічної долі ромів України, з'ясування питання схожості антиромської політики та її принципових відмінностей від політики щодо інших категорій населення, виокремлення її як окремої науково-дослідної проблеми в українській історіографії. Потребують конкретизації і загальні тенденції, щодо відкритості нацистських заходів, позиції різних підрозділів окупаційної адміністрації в Україні з «ромського питання», ступеню переростання масових акцій знищення в тотальні, перебування циган в особливому правовому становищі, яке передбачало їх дискримінацію, домінування політико-ідеологічних чинників над економічними

використання каральних органів і адміністративних ланок різних рівнів, ступеню використання мобілізованих технічних засобів знищення, намагання знищити свідчення проведеного геноциду і пам'яті про нього.

Нерідко протилежні, або значно відмінні оцінки трагедії ромів в роки Другої світової війни в світовій історіографії мають не тільки науково-історичне, а й соціокультурне ментальне підґрунтя, бо події тієї війни в цілому і нацистської політики щодо ромів зокрема, в широких колах громадськості сприймаються по-різному. І в порівнянні з трагедією інших народів в роки Другої світової війни та з позицій загальнолюдського гуманізму різні дослідники виокремлюють або ні геноцид ромів⁹.

Для такої проблематики потрібно шукати зважені підходи, які б мінімізували політичну демагогію, риторику. А соціальне замовлення для історичної науки в цілому і в цій темі зокрема, може бути хіба що у вигляді постановки відповідної наукової проблеми. Домагання ж від істориків-науковців того чи іншого результату висновку – не що інше, як насилля над наукою, що неодноразово вже, на жаль, мало місце в історії, та завжди оберталось значними суспільними втратами та призводило в історіографічній практиці до появи міфів і легенд в історичних монографіях і особливо у навчальній літературі з нашої минувшини.

Саме результати глибоких джерелознавчих та конкретно-історичних досліджень мають бути в основі критичного й неупередженого переосмислення історичного досвіду, який містив такі негативно-руйнівні події як антициганська нацистська політика. Оскільки з фрагментарно-вибіркових, пересмикуваних чи взагалі замовчуваних фактів і подій минулого конструктивних висновків для сьогодення і майбутнього винести неможливо. Цей імператив особливо важливий для такої психологічно щемкої теми.

2 серпня 2008 року в Києві відбулася Міжнародна наукова конференція «Роми України в період Другої світової війни: стан

⁹ Широка дискусія з цього приводу вже відбувалась на міжнародному рівні. У січні 2000 р. шведський уряд організував міжнародну конференцію з проблем Голокосту відповідь на різке зростання неонацистської діяльності в Європі. На форумі в Стокгольмі працювала сесія присвячена циганам.

вивчення, викладання та увічнення пам'яті», організована Українським центром вивчення історії Голокосту на якій в рамках трьох секцій було розглянуто різні аспекти джерельної бази нацистської політики щодо ромів у контексті окупації СРСР, регіональні особливості нацистської політики щодо ромів на теренах України у порівнянні з іншими регіонами Європи, геноцид ромів в історичній пам'яті спільноти та суспільства.

Маємо надію, що звернення до окресленої тематики фахових істориків Другої світової війни дозволить ємніше пізнати тему в контексті історії ромів України часів Другої світової війни, а також повоєнних років. Однак і форсувати практичне розв'язання питання, зокрема на українському матеріалі, на нашу думку не варто, враховуючи не тільки недостатню дослідженість, але й складність морально-етичних нюансів в оцінці проблеми. Більшість науковців намагається уникати позанаукових тверджень, які висувають «політики від народу», не спекулювати на трагічних подіях, оскільки спрощені висновки носитимуть скоріше політичний, аніж науковий характер. Але треба і насторожено поставитись до т.зв. негативістської тенденції у висвітленні цього питання, сформоване у європейській історіографії в останні 10–15 років. І це, на жаль, не можна кваліфікувати лише як невдалі дискусії істориків-любителів.

Разом з тим, маємо усвідомити, що тогочасні події вже стали певною історико-політологічною категорією непростого процесу сучасного етнічного відродження ромів України і світу, їх самоідентифікації й самоствердження на базових принципах ціннісної культури європейського та світового співтовариства [25].

Хоча в радянській історіографії воєнна проблематика присвячена Другій світовій війні, налічує понад 30 тисяч найменувань, в кількісному виразі значно більше, ніж будь-якого іншого періоду радянської історії, ромам там місця майже не було. Їх доля в комплексному вимірі образно кажучи, залишилась поза увагою науковців 1950–1980-х років. Зокрема і у виробленій тоді в СРСР цілісній концепції війни. Хоча у вузьких колах науковців і тоді, і зараз, усвідомлювали існування «закритих» тем, табу на окремі історичні факти, події, явища. Тому нині багато питань і проблем доводиться вивчати фактично заново, не маючи здобутків радянської історіо-

графії і лише освоюючи новітню джерельну базу. Принцип історизму вимагає конкретності, а не абстрактності об'єкту дослідження, відтак причини, обставини і наслідки геноциду ромів/циган в УСРР та інших регіонах необхідно досліджувати окремо, вивчаючи архівні документи, співставляючи не лише кількість загиблих, а також виявляти законодавчу базу, тобто механізм та ідеологію творення геноциду, аналізуючи теорію і практику національної політики націонал-соціалістів на німецьких землях та на окупованих територіях, їх конкретне застосування.

Геноцид – злочин, що вражає не кількістю невинних жертв, а зухвальством його виконавців, цинізмом катів і приреченістю жертв, тому що гине мирне населення, яке неспроможне захистити себе від злочинців. Обмін концептуальними та фактологічними підходами вивчення цієї глобальної соціогуманітарної катастрофи сприятиме подоланню суперечливих тлумачень, поширенню правдивої інформації про неї у світі. Існує потреба відслідковувати фахівцям з більш широкою проблематики цього хронологічного періоду, а тому менш заангажованим, ніж «вузькі» спеціалісти, те, що відбуватиметься в даному напрямку у нашій історіографічній практиці, публіцистиці і особливо під час підготовки навчальної літератури, оскільки окреслена тема – не тільки проблема наукової істини, а й історичної справедливості, суспільної моралі, що торкається таких фундаментальних загальнолюдських понять як «добро» і «зло».

Література:

1. *Аладар А., Зейкан Ю., Навроцька Є.* Білий камінь з чорної катівні. Голокостромів Закарпаття. – Ужгород 2006. – 146 с.: іл.
2. *Адильша оглы Р.* Куда подевались крымские цыгане // Кърым. – 1994. – №48.
3. *Анфимова А.* Геноцид цыган в Смоленской области в годы нацистской оккупации // ТумБа №15–16. – СПб., 2000. С. 10–12.
4. *Бамбула Володимир.* Циганська доля – що вітер в полі. Нерідні діти світу. – Переяслав-Хм., 2005.
5. *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины в годы Великой отечественной войны // Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI–XX ст.) Матер. Міжнарод. кругл. столу 3 листоп. 2006 р. – Севастополь, 2006. – С. 4–28.

6. *Бессонов Н.* Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» // Голокості сучасність Студії в Україні і світі. 1007. – 1(2). – С.71–82.
7. *Бессонов Н.* Нарративные источники как один из информационных ресурсов цыгановедения // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т.15. Тематичний випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». – К., 2008. – С.73 – 94.
8. *Бессонов Н.* Рецензия на книгу Дональда Кенрика и Грэттана Паксона «Цыгане под свастикой» <http://zigane.pp.ru/retzenzii-12.htm>
9. *Беліков О.В.* Цигани України під час Другої світової війни // Наука Релігія. Суспільство – 2002. – №4. – С. 64 – 73.
10. *Бодруг И.* Вступительное слово // Ежегодник института межкультурных исследований Т. III. – Кишиневу 2002. – С.5.
11. В Ужгороді відбулася презентація книги очевидців про примусові роботи та концентраційні табори Німеччини і Австрії 28.02.07 <http://www.news.uzhgorod.ua/novosti/20361/>
12. Виховуємо людину і громадянина: Навчально-методичний посібник / Упор С. Буров, О. Войтенко, І. Костюк. – Дрогобич: Відродження, 2006. – С. 111.
13. *Гончаренко О.* Голокост в Україні: регіональний аспект // Часопис української історії: Збірник наукових статей. – Київ, 2004. – Вип. 1. – С. 86 – 91.
14. *Гончаренко О.М.* Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941 – 1944 рр.). – Автореф. на здоб. наук. ступеня к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України – Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького – Черкаси, 2005.
15. *Гранде Ф.* Фламенко.. вкус крови во рту. // Курьер ЮНЕСКО. – М., 1984. – ноябрь, – С. 29 – 32.
16. *Данилкин А.* Цыганские дети и нацистские интриги // Тумба – апрель-август 2000. – № 15-16. – С. 42 – 53.
17. *Деметьев Н.Е., Зарубин А.Г.* История Крыма. Часть II: Крым в период Великой Отечественной войны / Ред. Н.В. Николаенко – Симферополь: РИЦ «Атлас», 1993. – 186 с.
18. *Деметер Н.Г., Кутенков В.К.* Судьба цыган в период нацистского террора // Тумба – 2000. – №15-16.
19. *Джанго Барр* Роми – жертвы войны. <http://forum.kiev.ua/5-36-2005/36-6.htm>.
20. *Джурич Р.* Уничтожение цыган в Центральной и Восточной Европе // Тумба – 2000. – № 15 – 16.

21. *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой – М., «Текст», ж-л «Дружба народов», 2001.
22. *Кенрик Д., Пьксът Г.* Съдбата на циганите в Европа / Превод от англ. Рада Цанева. – София: ИК «Стигмат», 2006. – 324 с.
23. *Ковалев Б.Н.* Нацистская оккупация и коллаборационизм России, 1941 – 1944. – М.: Аст, 2003.
24. *Кроу, Девід М.* Історія циган Східної Європи та Росії. / Пер. з англ. В.П. Канаша, С.М. Рябчук – К.: Мегатайт, 2003. – 376 с.
25. *Марушиакова Е., Попов В.* Холокосты цыганите. Реконструкция на историческата памет и създаване на нова национална митология // STUDII ROMANI Том VII. Избрано. – София: Парадигма, 2007. – С. 179 – 194.
26. *Мемши Р.* Забытое племя // Голос Крыма. – 1998. – 4 сентября.
27. *Нович М.* Полмиллиона цыган – жертвы нацистского террора // Курьер ЮНЕСКО. – М., 1984. – ноябрь. – С. 24–26.
28. *Підопригора С.* Серед двох тисяч циган, знищених в Чернігові, було 37 Козимиренків // Чернігівський вісник. – 2001. – 12 квітня. – С. 14.
29. *Сміт Е.* Національна ідентичність / Перекл. з англ. П. Тарашука – К.: Основи, 1994. – 224 с.
30. *Солонарь В.* Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942 г. // Голокості сучасність Студії в Україні і світі. 2008. – № 1(3). – С. 65 – 87.
31. Справка о количестве лиц других национальностей, находящихся на спецпоселении, высланных с немцами, с выселенцами Кавказа, Крыма, но не входящих в состав семей этих контингентов // Депортация народов Крыма / Сост. Н.Ф. Бугай – М.: Инсан, 2002.
32. *Тяглый М.* Чингене – жертвы холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган и евреев, 1941 – 1944 // Одесса и еврейская цивилизация / Сборник материалов 4-й международной конференции «Катастрофа, Сопротивление, Победа» 31 октября – 2 ноября 2005 г. – Еврейский общинный центр Мигдало. – Одесса: Студия неогрант, 2006. – С. 140 – 175.
33. *Тяглый М.* Палачи – жертвы – наблюдатели: нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (1941–1944): методологические замечания // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т.15. Тематичний випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». – К., 2008. – С.437–458.
34. *Фрейзер А.* Цигани: Пер. з англ. – К.: Вид. дім “Всесвіт”, 2003. – 360 с.
35. 63 года с начала фашистского геноцида цыган <http://romanykultury.info/news/news.php?row=194>.

36. *Achim V.* The Roma in Romanian History. Tr. by R. Davies. – Budapest, 1998. – P. 163 – 188.
37. *Barani Z.* The East European Gypsies: Regime Change, Marginality and Ethnopolitics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
38. *Bernadac C.* L'Holocauste oublié. – Paris, 1979.
39. *Biondich M.* Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941-1945 // Roma and Sinti: Understudied Victims of Nazism, p. 36-38.
40. *Crowe David M.* Muslim Roma in the Balkans // Nationalities Papers. – 2000. – Vol. 28. – No. 1.
41. *Djurić R., Demir L.* Kratka istorija na romite. – Skopje: Darhia, 2005.
42. *Duminika I.* Romii basarabeni în perioada interbelică (1918 – 1938) // Ежегодник института межэтнических исследований. Т. V. – Кишинев 2004. – С.61 – 66.
43. *Fraser A.* Gypsies at Babiy Yar // The Journal of the Gypsy Lore Society, Third Series. – December 1966. – № 3 – 4. – P. 77 – 78.
44. *Ficowski J.* Ciganie na polskich drogach. Wid 3-e. – Krakow-Wroslaw, 1985. 427с.
45. *Ginio E.* Neither Muslims nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman State // Romani Studies 5, Vol. 14. – No. 2 (2004).
46. *Hilberg R.* Perpetrators. Victims. Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933 – 1945. – New York: HarperPerennial, 1992. – 340 p.
47. *Hohmann J.S.* Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie. – Frankfurt am Main, 1991.
48. *Huttenbach H.R.* The Pomani Pčajmos: The Naci genocide of Europe's Gypsies // Nationalities Papers. 1991. 19. P. 373 – 394.
49. *Ionescu V.* Deportarea romilor in Transnistria. De la Auschwitz la Bug. – Bucuresti, 2000.
50. *Ioanid R.* The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940 – 1944 – Chicago, III, 2000. – P. 225 – 237.
51. *Jelinek Ye.A.* Bosnia – Herzegovina at War: Relations between Moslems and Non-Muslems // Holocaust and Genocide Studies. –1990. – № 3. – P. 289.
52. *Kapralski S.* Identity Building and the Holocaust. Roma Political Nationalizm // Nationalities Papers 25, 1997; 2. – P. 269 – 283.
53. *Karsai L.* A cigánykérdés Magyarországon 1919 – 1945. Út a zigány Holocausthoz. – F.I. – 1992.
54. *Kenrick D., G.Puxon* The Destiny of Europe's Gypsies. – London, 1970.
55. *Kenrick D., Crowe* The Gypsies during the Second World War // Holocaust Genocide Studies. Volume 3. 2008; 22. – P. 123 – 125.

56. *Miton S.* Nazi policies towards Roma and Sinti, 1933 – 1945 // Journal of the Gypsy Lore Societe. 1992. (5)2. – P. 1 – 18.
57. *Miton S.* The context of the Holocaust // German Studies Review. 1990. 13. – P. 269 – 283.
58. *Nastasa L., Varga A.* Die Zigeuner aus Rumänien (1919 – 1944). Dokumentarische Zeugnisse ethnokultureller Minderheiten. – Cluj-Napoca/Klausenburg: CDRE, 2001.
59. *Radu I.* The holocaust in Romania: the destruction of jews and gypsies under the Antonescu Regime 1940 – 1944. – 2000.
60. *Sorbu T.* Deportarea romilor on Transnistria (1942 – 1944) // Ежегодник института межэтнических исследований. Т. III. – Кишинев 2002. – С. 24 – 28.
61. *Sîrbu T.* Date statistice despre deportarea romilor Basarabeni on Transnistria (1942 – 1944) // Ежегодник института межэтнических исследований. Т. IV. – Кишинев 2003. – С. 85 – 87.
62. *Sîrbu T.* Istoriografia cu referire la deportarea romilor din Basarabia on Transnistria (1942 – 1944) // Ежегодник института межэтнических исследований. Т. V. – Кишинев 2004. – С. 71 – 73.
63. *Sîrbu T.* Les Roms de Bessarabie sous le gouvernement du maéchal Ion Antonescu // Журнал этнологии и культурологи – Т.1. – Кишинев, 2006. – С. 240 – 250.
64. *Thurner E.* Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich. – Vienna, 1983.
65. *Trubeta S.* “Gypsiness,” Racial Discourse and Persecution: Balkan Roma during the Second World War // Nationalities Papers. – 2003. – Vol. 31. – No. 4. – P. 505 – 506.
66. *Tyrnauer G.* Gypsies and the Holocaust: A bibliography and introductory essay. – Montreal, 1991.
67. *Vossen R.* Zigeuner. – Frankfurt am Main, 1983.
68. *Zimmermann M.* From discrimination to the “Family Camp” at Auschwitz: National Socialist persecution of the Gypsies // Dachau Review. 1990. 2. P. 87 – 113.
69. *Zimmermann M.* Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische «Lozung der Zigeunerfrage». – Hamburg: Christians, 1996. – 574 p.
70. *Wippermann W.* «Auserwählte Opfer?». Shoah und Porrajmos im Vergleich: Eine Kontroverse. – Berlin, 2005. – 170 p.